

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

Bijlage 1: Beantwoording van de onderzoeksvragen en synthese

(uit Zutphense Archeologische Publicaties 66)

Algemeen: welke structuren zijn er in de opgravingen op het paltsterrein te herkennen?

In de cluster van opgravingen zijn sporen herkend van hutkommen, paalgefundeerde huizen, paalgefundeerde representatieve zalen, een tufstenen paltsaula, minimaal één tufstenen bijgebouw (een tweede valt te beredeneren), een tufstenen traptoren van een hypothetische houtskeletbouw, een tufstenen poort en een aarden wal en bijbehorende gracht. Buiten de opgravingen kunnen hier de romaanse tufstenen kapittelkerk en een oudere parochiekerk aan toe worden gevoegd.

Wat is de fasering en datering van die structuren?

De pre-Karolingische fase wordt gekenmerkt door afvalkuilen en hutkommen uit de laat-Romeinse tijd en Merovingische tijd. Huisplaatsen konden niet worden herkend, maar moeten er wel geweest zijn. De grote hoeveelheid aardewerk uit deze perioden wijst op een intensieve bewoning van het terrein. Deze nederzettingfase was vermoedelijk van meet af aan omwald (dubbele V-vormige grachten aan de Houtmarkt).

De Karolingische fase (tot de Vikingaanval van 882) bestaat uit een representatieve eenschepige zaalbouw met ten noorden daarvan een nederzetting, bestaande uit veel hutkommen en enkele (in de opgravingen herkende) huizen. Deze nederzetting werd door de Vikingen in 882 verwoest.

De 10^e-eeuwse fase (na 882) bestaat uit een tweeschepige zaalbouw met een uitgebouwd portaal of galerij aan de noordzijde en enkele mogelijke huisplaatsen. Een parochiekerk – waarschijnlijk gewijd aan Maria - is niet opgegraven, maar is vanuit de bouwfaserings van de kerk te beredeneren. De nederzetting lag binnen een ronde omwalling en omgrachting (ringwalburg) met daarbinnen een stratenplan bestaande uit concentrische en radiale straten. Op de plaats ten noorden van de zaal, waar voor de Vikingaanval nog vele hutkommen en huizen stonden, is nu een ruim plein gecreëerd.

In de 11^e eeuw kwam een enorme aula van tufsteen tot stand. De exacte datering binnen die eeuw is op archeologische gronden nog steeds niet te geven. Een datering in de eerste helft van de 11^e eeuw ligt op grond van de keramiek uit de insteek van de westmuur het meest voor de hand. De representatieve *palas* was 12 graden afwijkend georiënteerd ten opzichte van de eerdere houten zaalbouwen maar hield wel rekening met de afwijkende oriëntering van een bestaand (niet opgegraven) gebouw ten noordwesten ervan. Aan deze fase zijn ook enkele huisplaatsen ten westen en noordwesten van de zaal toe te schrijven.

Rond 1100 werd ten westen van de aula een tufstenen bijgebouw van onbekende omvang gebouwd. Kort voor 1105 verrees de romaanse oostbouw van de Sint-Walburgiskerk, gewijd aan St. Petrus en Walburga, die toebehoorde aan het kapittel. De oostbouw (koor met crypte, zijkoren en transepten) werd gebouwd naar voorbeeld van de Utrechtse kapittelkerken tegen de bestaande parochiekerk.

In de 12^e eeuw, waarschijnlijk na de conflicten in 1122/1123, werd het palts-terrein en de kerkelijke immunitet omwald en omgracht. In de Lange Hofstraat werd een tufstenen poort gebouwd. Op de wal stond waarschijnlijk een tufstenen borstwering. Binnen de wal in de noordwesthoek van het hofterrein functioneerde een grafelijke keuken in een Gasselte-B gebouw met een grote centrale haard.

Aan het einde van de 12^e eeuw werd de grafelijke keuken vervangen door een gebouw van onbekende omvang (houtskeletbouw?) met een tufstenen traptoren. In de late 12^e eeuw of rond 1200 is er aantoonbaar aan de paltsaula verbouwd.

De verbouwingsactiviteiten zetten zich voort in de eerste decennia van de 13^e eeuw. De halfronde steunbeer/traptoren op de zuidoosthoek van de paltsaula en een zuidelijk daarvan gelegen rond bouwsel zijn aan deze periode toe te schrijven. De functie ervan is onbekend. Misschien maakte dit mogelijke torentje deel uit van een 13^e-eeuwse ommuring van het paltscomplex. De kerk werd grootschalig verbouwd tot laatromaanse kruisbasiliek.

Welke sporen (muren, uitbraaksporen, kistwerk) behoren tot de aula en wat is de complete plattegrond van dit gebouw?

De totale lengte van de aula kan ten opzichte van de recentst gepubliceerde lengte van 54 meter worden bijgesteld naar 53 meter voor de noordmuur en 50,10 meter voor de zuidmuur (werkelijke buitenmaten, gereconstrueerd uit de uitbraaksleuven en muurresten). De grotere muurlengte van de noordmuur ten opzichte van de zuidmuur komt door de gerende westmuur. De westmuur komt op een lengte van 18,50 meter en kende aan de noordwestzijde een uitbouw van onbekende breedte. De afwijkende oriëntering van de uitbouw (12 graden tegen de klok in) wijst op de aansluiting van dit bouwdeel op een bestaande bouw ten noorden ervan. De oostmuur was 12,50 meter lang en representeert de algemene breedte van de palts.

De noordmuur kende een opvallende uitbouw op het noorden. De buitenmaten van de uitbraaksporen zijn 7 meter (uitbouw) x 7,5 meter (breedte). De werkelijke muurmaten zullen iets minder geweest zijn. Deze uitbouw kan als monumentale entree van het gebouw worden geïnterpreteerd, waarin een trap naar de zaal was opgenomen. Vanuit de zaal was er ongetwijfeld een ruimte boven het portaal. In de gevel ervan zal een arcadeboog de vorst vol zicht hebben gegeven op zijn onderdanen en omgekeerd.

Het middendeel en westelijke deel was voorzien van vijf souterraine ruimtes, gescheiden door tufstenen muren. Ruimte 1 mat ca. 10,50 x 7,85 tot ca. 8,5 meter. Ruimte 2 mat ca. 10,50 meter x ca. 9,20 meter. Ruimte 3 mat ca. 10,50 x ca. 8,50. In deze ruimte is in werkput 2 op 8,22 meter + NAP het restant gevonden van een vloerniveau uit de late middeleeuwen. De vloer zelf, waarschijnlijk gedekt met estrikken, lag op ca. 8,25 meter + NAP. Ruimte 3 stond bij de zuidmuur vermoedelijk in verbinding met ruimte 2. Ruimte 4 mat globaal 5 x 6 meter. De smalle corridor ten zuiden ervan in werkput 6, tussen de zuidgevel en het parallelle muurtje, lijkt in verbinding met ruimte 3 te hebben gestaan. Mogelijk was hier een trap naar de etage (zaal) erboven.

De ruimte ten oosten van ruimte 4 tot aan de oostmuur was niet onderkelderd (ruimte 6). Dit betekent dat ruimte 6 op het niveau van de toenmalige begane

grond lag. Waarschijnlijk lag dat niveau iets boven het omliggende maaiveld (9,50 – 10,00 meter + NAP) terwijl het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimten waarschijnlijk 3,5 meter boven het vloerniveau van het souterrain lag op ca. 11,50 meter + NAP. We gaan dan uit van een stahoogte van 3 meter en een balklaag plus een vloer van een halve meter.

Ook de westelijke uitbouw kende een souterrain (ruimte 5). Het oudste vloerniveau lag hier op 8,16 en het tweede vloerniveau op 8,50 meter + NAP. Met een veronderstelde stahoogte van ca. 3 meter met een balklaag en vloer van 50 cm lag de ruimte erboven in de eerste gebruiksfase op ruim 11,50 meter + NAP. Dat kan/zal min of meer gelijk aan het vloerniveau van de ruimte boven de souterraine ruimtes 1 t/m 4 zijn geweest.

De plaatsing van het uitgebouwde noordportaal ten opzichte van de souterraine ruimtes wordt daarmee ook logisch. Deze lag precies in het midden van de onderkelderde ruimte erboven: de grote zaal. De trap leidde omhoog naar exact het midden van de zaal waar men direct oog in oog stond met (de zetel van) de heer of de vorst. De zaal, die nu te beredeneren is, moet het binnenmaatse formaat hebben gehad van 33 (34,5) x 10,50 meter: 357 m². Een tweede mogelijkheid is dat de deelmuren S 1 en S 81/173 doorliepen op de bovenliggende verdieping. De centrale zaal was dan beperkter van omvang (ca. 18,50 x 10,50 meter binnenmaats: 195 m²) en werd geflankeerd door naastgelegen ruimten op hetzelfde vloerniveau.

De meest oostelijke ruimte van ca. 14 x 10,50 meter (binnenmaats) op begane grondniveau hoorde dus niet tot de zaalruimte, maar moet een andere functie (en uitstraling) hebben gehad. Gezien de zwaarte van het muurwerk en de (latere) traptoren op de hoek zal de ruimte wel een verdieping hebben gehad.

Welke bouwfasen zijn in dit gebouw te onderscheiden en hoe zijn de bouwfasen te dateren?

Er zijn drie bouwfasen te onderscheiden tot in de 13^e eeuw. Door het feit dat het gebouw er niet meer staat en dat 90% van de plattegrond bestaat uit uitbraaksporen is het niet mogelijk om meer bouwfasen -die er vast geweest zijn- te herkennen. De fasering komt voort uit de lay-out van de plattegrond, de stratigrafie van vloeren en verbouwingslagen en bouwsporen in de schaarse resten van muren. Als uitgangspunt van de bouw diende een klaarblijkelijk bestaand gebouw aan de noordwestzijde waar de westvleugel van de aula zich op oriënteerde. De hoofdopzet (zie boven) dateert uit de 11^e eeuw, waarschijnlijk in de eerste helft van die eeuw. Of de deelmuren daar van meet af aan deel van uitmaakten, is niet zeker, maar wel waarschijnlijk. De oostmuur vertoont de bouwsporen van drie bouwfasen: de eerste aanleg in de 11^e eeuw (datering op grond van aardewerk in de westbouw!), de herstelling van de zuidoosthoek in de late 12^e eeuw of rond 1200 en de toevoeging van de halfronde steunbeer/traptoren in de eerste helft van de 13^e eeuw. In het souterrain van de westbouw zijn twee gebruiksfasen te onderscheiden: de eerste vloer (11^e-eeuws) en na een verbouwing een tweede vloer in de 12^e eeuw.

Uit de late middeleeuwen zijn ook bouwfasen te beredeneren. Concreet zijn dat de bakstenen steunberen tegen de zuidgevel, die vermoedelijk uit de 14^e eeuw dateren. Er is, gezien het voorkomen van baksteen in met name de uitbraakspo-

ren van de zuidmuur, ook meer verbouwd in de late middeleeuwen. In elk geval heeft hertog Adolf rond 1470 het pand ingrijpend laten verbouwen. De 150 jaren daarna stonden vooral in het teken van oplappen en slopen.

Welke architectuur- en bouwfragmenten zijn aan de aula toe te schrijven en wat zeggen die resten over het uiterlijk en fasering van het gebouw?

Als we ons richten op de meer gedetailleerde en decoratieve architectonische kenmerken van de paltsaula, dan staan ons slechts weinig bouwmaterialen ter beschikking, zeker voor de 11^e eeuw. Er kunnen drie bouwfasen worden onderscheiden voor het midden van de 13^e eeuw:

1. De hoofdopzet van de aula in tufsteen (eerste helft 11^e eeuw). De tufstenen hebben overwegend een dikte van 9 tot 10 cm en wisselende lengtes. Andere natuursteensoorten en moerasijzererts werd in de vlijlagen en in het kistwerk verwerkt. Enige architectuurfragmenten wijzen op een romaanse bouwstijl met rondboogvensters met deelzuilen (kolenkalksteen) op basementen (trachiet).

2. De verbouwing in de late 12^e eeuw of rond 1200. Bij de herstelling in de zuidoosthoek werden ook gekapte moerasertsblokken in het zichtwerk van de buitenmuur verwerkt. Het kapgruis van de ertsblokken is mogelijk als compacte laag in de pleinstratigrafie (werkput 2, oostprofiel) aangetroffen (zie 8.5.2). Aan deze fase zijn ook enkele bouwfragmenten van basementen te verbinden. met name het trachieten dubbelbasement met hoekloven wijst op een rijke dubbele zuilenarcade of op rijke arcadevensters.

3. De derde fase betreft de zuidoostelijke hoektoren/steunbeer in tufsteen in de eerste helft van de 13^e eeuw. Behalve de functie van steunbeer kan het torentje ook een traptoren geweest zijn van het oostelijke bouwdeel. De gevonden laatromaanse basementen waren ook kort na 1200 nog in zwang, maar de vraag is of de toevoeging van de toren het resultaat is van een grootschalige verbouwing.

De aula was zeker geen kaal grauw tufstenen gebouw. Delen van het exterieur en interieur waren bepleisterd en beschilderd en dat vermoedelijk al vanaf de bouwtijd. Het gaat in het interieur om aanwijzingen voor witte pleister met rode beschildering. Het gebruik van bijvoorbeeld zwartgrijze kalksteen voor de zuilen zorgde bovendien ook nog eens voor kleurcontrast in de vensteropeningen.

Gezien het materiaalgebruik, de opzet en omvang van het gebouw moet zeker aan een vorstelijke uitstraling gedacht worden. Kenmerkend voor de vorstelijke allure van de paltsgebouwen zijn de rijke vensterarcades in de gevels, vooral op de etage van de grote zaal. Zowel de vensternissen als de toegepaste deelzuiltjes van de Warnsveldse kerk kunnen als contemporaine voorbeelden gelden voor de vensters van de Zutphense aula. Ze komen qua datering het meest in de richting. De gevonden zuil van kolenkalksteen is met een iets grotere diameter een aanwijzing dat de vensters van de paltsaula iets groter van opzet waren dan die van de Warnsveldse Sint-Martinuskerk. De vensters van de Proosdij te Deventer zijn, met iets hogere en dikkere zuilen, qua afmetingen met de Zutphense aula

vergelijkbaar geweest.

Een ander veel voorkomend venstertype is het eenvoudige romaanse rondgetoogde venster. Zeker voor de minder belangrijke vertrekken en de ruimtes (souterrains) onder de zaal kan men dergelijke vensters verwachten.

Wat was het uiterlijk van de Zutphense aula in de bouwtijd?

Voor de plattegrond zie hierboven. Voor de architectuur idem. De reconstructie van het bouwvolume vanaf het maaiveld is uiteraard zuiver speculatief. Toch zijn enkele uitgangspunten goed te beredeneren. De grote zaal heeft ongetwijfeld een monumentale hoogte gehad. Mogelijk was de kapconstructie erboven in het zicht, waarmee de ruimte nog grootser oogde. Men denke daarbij aan de Ridderzaal van het Haagse Binnenhof of dichterbij huis het Vleeshuis (Burgerzaal) in de Lange Hofstraat te Zutphen (althoewel de open kap pas na de restauratie van 1895/96 ontstond). Voor de hoogte van de zaal is zes meter aangehouden, exclusief de kapconstructie. De dragende constructie vormde de onderslagbalken op stijlen die de overspanning van de moerbalken opvingen. Deze centrale constructie moet zich tot in de nok van het dak hebben voortgezet. Ook de onderste haanhouten van de daksporen moeten immers ondersteund zijn geweest. Overspanningen van 9,5 en 7 meter zijn voor haanhouten zonder ondersteuning geen optie. Bij dergelijke lengtes verliezen ze kracht en buigen ze door. De gehele houtconstructie in het gebouw moet erg hebben geleken op de makelaarskappen (kappen met een langsondersteuning) uit de eerste helft van de 14^e eeuw, zoals die in Zutphen veelvuldig voorkomen. Dit constructieprincipe is stellig ouder. Vanaf de 14^e eeuw komen de gebintekappen in zwang en raakt de toepassing van een langsondersteuning in gebouwen in onbruik.

De hellingshoek van de kap bepaalt de totale hoogte van het gebouw. Die is zuiver speculatief. Met de hellingshoeken van de contemporaine kappen van de Warnsveldse kerk (54 graden) en de paltsaula van Goslar (55 graden) en de weergave van de Zutphense aula op het fresco van 1542 (60 graden) als uitgangspunt is gekozen voor een steile kap, maar er zijn ook voorbeelden van veel flauwere dakhellingen. Met een overspanning van 12,5 meter is de kap van de aula ruim 10 meter hoog geweest. Vanaf het maaiveld was de nokhoogte van het gebouw 19,5 meter.

Dit dak was met leien gedekt. Dat was, althans zeker in de late middeleeuwen, een zogenaamd 'koeverdak' (Rijnlandse dekking).

Wat was het uiterlijk van de aula na latere verbouwingen?

De hoofdropzet van het gebouw zal tot de sloop niet ingrijpend zijn gewijzigd. De belangrijkste wijziging was de sloop van de westelijke uitbouw in de loop van de 12^e eeuw. Dit hing vermoedelijk samen met de sloop van de oudere (niet opgegraven) westelijke gebouwvleugel waar de westbouw op aan sloot. Verdere traceerbare veranderingen van kort vóór en kort na 1200 zijn de herstelling aan de zuidoosthoek van het gebouw, waarbij veel meer gebruik is gemaakt van moeraserts in het zichtwerk van de muur, en de toevoeging van de zuidoostelijke steunbeer/traptoren in tufsteen. Uit de architectuurfragmenten blijkt dat er ook aan de vensters is verbouwd. De basementen met loofwerk op de hoeken wijzen op rijke laatromaanse arcadevensters. Het trachieten dubbelbasement en nog enkele andere basementen hebben alle kenmerken van de late 12^e eeuw of

het begin van de 13^e eeuw en zal toe te schrijven zijn aan een verbouwing onder de Gelderse graven, waarbij graaf Otto (1182-1207) de meest waarschijnlijke bouwheer is. Mogelijk kreeg de aula toen een meer 'Staufisch' uiterlijk met vensters zoals die van de paltsen van Kaiserswerth, Wimpfen, de Wartburg of Gelnhausen.

De laatmiddeleeuwse verbouwingen hebben ook hun weerslag gehad op het uiterlijk van het gebouw. Vooral de riviergerichte zuidgevel moet sterk zijn verbouwd, getuige de vele bakstenen in de slooplagen van de zuidgevel en de twee bakstenen steunberen tegen die gevel. Ongetwijfeld heeft hertog Adolfs ingrijpende renovatie van het gebouw rond 1470 grote impact gehad op het uiterlijk van de aula maar die verbouwing is archeologisch niet traceerbaar.

Bestaan er (contemporaine) afbeeldingen van de Zutphense aula?

Op het zegel van het Zutphense kapittel, dat sedert de 13^e eeuw in gebruik was, staat zeer waarschijnlijk de Zutphense aula redelijk getrouw afgebeeld. Op de afbeelding is een staande Sint Walburga te zien die in haar linker hand een boek met daarboven de Gelderse mispel houdt en in haar rechter hand een palmtak. Haar naam staat in de aureool: St WALBVRGIS. Ze staat achter een langgerekt, geknikt gebouw. In het omschrift staat SIGILLVM.ECCLESIE.S (). WALBVRGIS.IN SVTPHANIE +. Harenberg ziet in het van oorsprong 13^e-eeuwse zegel de symbolische voltooiing van de usurpatie van de Zutphense burg (palts) en kapittelkerk (Walburga). Het afgebeelde gebouw kan eigenlijk alleen maar de Zutphense aula zijn. Het gebouw bestaat uit twee lange vleugels aan weerszijden van een centrale topgevel. De knik in het gebouw is echter te verklaren door de inpassing in de ronde vorm van het zegel. Het gaat om een langgerekte zaal met een centraal dwarspand. In de lange façaden zijn duidelijk vensterarcaden te herkennen. In het dwarspand zitten rondboogvensters en in de top mogelijk een arcadevenster met deelzuiltje. De afgebeelde vorm van het gebouw, met uitbouw, past naadloos op de plattegrond en de reconstructie van de aula. Het enige dat ontbreekt, is de westelijke uitbouw, maar die is in de loop van de 12^e eeuw gesloopt. Deze afbeelding verbeeldt het uiterlijk van de aula rond 1200, na de 12^e-eeuwse verbouwing. De stadszegels type '1242' en '1343' tonen wel gebouwen binnen een burcht, maar dit is een symbolische weergave, waarbij de identiteit van de stad als een oorspronkelijke burcht nadrukkelijk wordt verbeeld. De enige indirecte betrouwbare weergave is de topgevel (westgevel) van het pand op het door Van der Worp rond 1850 geschilderde stadsgezicht naar de muurschildering uit 1542 in het Vleeshuis. De stadsplattegronden van 1560 tot ver in de 17^e eeuw geven slechts symbolisch een (ruïne van het) 'gravenhuis' weer.

Met welke gebouwen is de Zutphense aula te vergelijken?

Een 'rondgang' langs burchten en paltsen in Nederland en Noord Europa heeft voorlopig duidelijk gemaakt dat de Zutphense burg en hof in de Hamalandse (houtbouw)fase (tweede helft van de 9^e en 10^e eeuw) sterke verwantschappen heeft met vroege dynastieburchten als Hoog-Elten (ook Hamalands) en Sulzbach, maar ook met 10^e-eeuwse koningspaltsen als Tilleda en Werla. Tot nu toe zijn in deze sites parallelen gevonden voor de Zutphense houten zalen.

De tufstenen aula is een ander verhaal. Een dergelijk gebouw komt vóór de 12^e

eeuw in dynastieburchten in Nederland en het voormalige Rooms-Duitse rijk niet voor. De *palas* van Sulzbach van kort na 1100 geldt als een bijzonder vroeg voorbeeld. De nadruk bij de lay-out van en de bebouwing in dynastieburchten ligt op de defensie. Alle voorbeelden uit de 11^e eeuw passen in de ontwikkeling van de klassieke motteburchten, met voorburchten waarin een dergelijk tufstenen zaalgebouw niet voorkomt. Na de bouw van de burg en aula Dankwarderode in Braunschweig en de Wartburg bij Eisenach rond 1160 neemt het aantal palts-achtige aula's in niet-koninklijke burchten snel toe, maar het gaat daarbij om de absolute top van de Duitse adel en de opkomende territoriale vorsten. Daartoe kon de Gelderse graaf zich rond 1200 ook rekenen. De verbouwing van de Zutphense aula rond 1200 moet beschouwd worden als de uiting van een als territoriaal vorst opkomend gravengeslacht dat zich vorstelijk gaat gedragen. Deze ontwikkeling is ook goed waar te nemen in Scandinavië, waar vanaf de tweede helft van de 12^e eeuw ook paltsachtige gebouwen verrijzen. De 11^e-eeuwse parallellen voor de Zutphense aula liggen zonder uitzondering tot op heden in de grotere koningspaltsen (Duisburg, Speyer, Goslar, Zürich) en bisschoppelijke centra waar koninklijke aulas zijn gebouwd (Paderborn, Utrecht, Bamberg). Belangrijk is de constatering dat van zeer veel historisch bekende paltscomplexen uit de 11^e eeuw zeer weinig bekend is (zoals in ons land Nijmegen), zodat vergelijken onmogelijk is. Met de hertogelijke verblijven, zoals die van het hertogen van Lotharingen, is het nog slechter gesteld (Maastricht?).

Wie zouden de initiatiefnemers geweest kunnen zijn tot de bouw en verbouw van de tufstenen aula?

Er zijn drie potentiële initiatiefnemers te onderscheiden voor de bouw van de Zutphense *palas*. In de eerste plaats de koning zelf. Zowel de laatste Ottoonse vorst Hendrik II (1002-1024) als de Salische koningen Koenraad II (1024-1039) en Hendrik III (1039-1056) hebben mogelijk korte tijd de Zutphense burg in bezit gehad na de confisquaties van de goederen van Otto van Hammerstein (ca. 1021) en Godfried 'met de Baard' (1045/46) of op andere momenten die zich aan de geschiedschrijving onttrekken. Er was immers voortdurend strijd tussen koning en adel. De tweede groep kandidaten zijn de bisschoppen van Utrecht Adelbold (1010-1026) en Bernold (1027-1054). Beiden hebben mogelijk (Adelbold in 1021-1025) of zeker (Bernold vanaf 1046) de grafelijkheid van Noord Hamaland (graafschap 'Zutphen') in handen gekregen. Als trouwe rijksbisschoppen hadden zij het motief en waren zij bij uitstek in staat om een paltscomplex met een bisschoppelijke, dan wel koninklijke aula te bouwen (vergelijk Utrecht en Paderborn). De stichting van het kapittel onder (vermoedelijk) Adelbold ondertreft de bisschoppelijke relatie.

Tot slot zijn er de hoogadellijke geslachten die (mogelijk) aan de Zutphense burcht verbonden waren. Zouden zij met de bouw van een vorstelijke paltsaula hun pretenties hebben wilden uitdrukken? Sommigen van hen hebben zeker zicht op de troon gehad: de Ezzoon Liudolf in 1024 en zijn zoon Koenraad, hertog van Beieren en broer van Adelheid van Zutphen tijdens zijn voorgenomen huwelijk met de dochter van Hendrik III. Anderen hebben tijdens adelsopstanden of persoonlijke conflicten met de vorst zich mogelijk opgeworpen als troonpretendent: Otto van Hammerstein rond 1020, de Lotharingse hertogen

Gozelo I en Godfried 'met de Baard' tussen 1023 en 1046, Godschalk en Otto van Zutphen als laatste 'Ottonen'.

Opvallend is dat de momenten van troonsaanspraken van alle kandidaten, behalve wellicht van Liudolf, van zeer korte duur waren, hooguit enkele jaren. Dat lijkt te kort om een de bouw van een paltscomplex te plannen en organiseren. Men zou verwachten dat de bouw van een dergelijk groot gebouw pas ondernomen wordt wanneer de macht van de opdrachtgever stabiel is. De aanvoer van bouwmaterialen impliceert een goede organisatie over grote afstanden in het rijk gedurende een langere tijd, waar geen tegenstander op dat moment roet in het eten gooit. Bovendien zijn de bouwmaterialen (tufsteen, leisteen, trachiet, basalt, kalksteen) afkomstig uit groeves in de Eifel die door de koning werden geëxploiteerd. Voor een rebellerende troonpretendent is het welhaast onmogelijk om over de bouwmaterialen te beschikken. Dat kan voor de Lotharingse hertogen in de rustige tijden voor hun rebellie het geval geweest zijn. De groeves lagen immers in hun hertogelijke ambtsgebied. In dat geval zou de Zutphense aula als Lotharingse hertogenpalts moeten worden betiteld, zoals er ook een in Maastricht wordt vermoed. Maar ook de Utrechtse bisschoppen maken een goede kans.

Hoe verliep het verval- en sloopproces van het gebouw tot de sloop van de laatste resten in 1635?

Het verval van het gebouw zette vermoedelijk al vanaf de 14^e eeuw in. Een belangrijke bedreiging werd gevormd door de riviererosie in de eerste helft van de 14^e eeuw. Het gebouw werd nog wel gerepareerd en verstevigd met steunberen. In 1445 wordt aan het gebouw gesloopt om tufstenen te winnen voor de bouw van de Saltpoort (trasproductie). Hertog Adolf van Gelre renoveerde het oude gravenhuis - als voorvaderlijk monument te Zutphen - rond 1470 ingrijpend, tijdens zijn strijd tegen de Bourgondische hertogen. Het verval zette in de 16^e eeuw definitief in. In 1532 wordt het grafelijk hofterrein verkaveld en verkleind. Het hoofdgebouw wordt aan de stad verpacht en daarna voor industriële doeleinden gebruikt (lakennijverheid en het gieten van klokken). Verdere verkaveling van het hofterrein vond plaats in 1582.

Vermoedelijk gingen de sloopactiviteiten in de hele 16e eeuw door. Het verval was in 1634 zo groot dat het gebouw door de stedelijke overheid werd ontruimd en definitief gesloopt door stadsbouwmeester Emond Helleraet. Eén muur, waarschijnlijk tussenmuur S 1, bleef nog enige decennia als ruïne staan. De meeste uitbraaksporen, behalve die van de westelijke uitbouw (12e eeuw), dateren dan ook uit de 16e en 17e eeuw, waarbij het aannemelijk is dat Helleraets sloopactiviteiten rond 1635 het meest tot en met de funderingen zijn uitgevoerd.

Welke gebouwen gingen aan de tufstenen aula vooraf?

Er zijn twee houten zalen gevonden, die aan de tufstenen aula vooraf gingen. De eerste zaal was eenschepig en had een lengte van 24,5 meter en een breedte van 7,50 tot 7,90 meter. Het gaat om 15 gebinten op een afstand van gemiddeld 1,6 meter van elkaar. De vierkante tot ietwat rechthoekige palen zijn gemiddeld 30 tot 35 cm dik geweest. De zaal heeft vermoedelijk kort bestaan: van ca. 850 tot de Vikingaanval van 882.

Het gebouw werd opgevolgd door een tweeschepige zaal met aan de noordzijde een portaal of galerij. De zaal meet >28,60 x 9,70 meter. Met de galerij komt de breedte op 12 meter. De zuidwand viel samen met de eenschepige zaal. De nokdragende palen in het middendeel van de zaal zijn dermate groot en staan zo ver uit elkaar dat hier een representatieve ruimte verondersteld kan worden. De overeenkomst met de zaalbouw (*palas*) Fase III in Hoog Elten is opvallend. De Zutphense zaal is vermoedelijk nog aan het einde van de 9^e eeuw gebouwd maar heeft veel langer gestaan. Er lijken op twee momenten herstellingen te zijn uitgevoerd aan de noordwand en enkele middenstaanders. Deze zaal kan dus goed de directe voorloper zijn van de 11^e-eeuwse tufstenen aula.

Hoe is de wijziging in de oriëntatie van het complex te verklaren?

De ‘verstening’ van het complex, en dan met name het hoofdgebouw, kent een opvallende trendbreuk met de voorgaande bebouwing. Het complex werd niet in de bestaande oriëntatie haaks op de straat (de Karolingische burgtopografie) gebouwd, maar werd 12 graden met de klok mee gedraaid. Het hoofdgebouw kwam daardoor wat scheef op het plein te liggen. De oriëntatie op de straat werd ondergeschikt gemaakt aan de nieuwe oriëntatie en die is duidelijk op de IJsseloever gericht geweest. Parallel aan de lange zuidgevel van de tufstenen aula lag de steilkant van het rivierduin en op korte afstand daarvan maakte de IJssel een bocht om het rivierduin heen. De zuidfaçade lag dus in het volle zicht vanaf de rivier en dat was klaarblijkelijk uitdrukkelijk de bedoeling. Men hield wel rekening met een gebouw dat vanuit de oude situatie is blijven staan en ergens in de tuin van Huize van de Kastele stond. De westmuur van het nieuwe hoofdgebouw werd op de oude ‘rooilijn’ gebouwd om op dit bestaande gebouw aan te sluiten. De westmuur kreeg hierdoor een knik op de zuidwesthoek. Ook het westelijk daarvan gelegen tufstenen bijgebouw werd anders georiënteerd. Dat gebouw lijkt min of meer haaks op het hoofdgebouw te hebben gelegen, maar de te reconstrueren zijden zijn te kort en onscherp (vooral uitbraaksporen) om dat exact te bepalen.

Deze nieuwe topografie kan ook een andere aanleiding dan het zicht vanaf de rivier, hebben gehad. De nieuwe heer wenste nadrukkelijk af te rekenen met de oude hoofdbebouwing, i.e. met de oude machthebbers die er ooit resideerden. De heroriëntatie heeft hiermee mogelijk een politieke lading. Het bepalen van de bouwheer, en diens politieke motieven, is verbonden aan de datering van het gebouw en zal in de 11^e eeuw gezocht moeten worden.

Welke bijgebouwen behoren tot het paltscomplex?

We gaan hierbij uit van de gebouwen die in directe relatie stonden met de tufstenen aula. Een ‘paltscomplex’ in de ruimere betekenis zou immers de hele nederzetting beslaan. In de eerste plaats moet de kerk worden genoemd, gelegen ten oosten van het hofterrein. Daaraan is in de eerste helft van de 11^e eeuw een kapittel toegevoegd. Het bouwhistorisch aantoonbare oostwerk van de kerk dateert vermoedelijk van rond 1100 (gewijd 1105 door bisschop Burchard van Utrecht).

Het oudste gebouw dat zeker in relatie stond met de tufstenen aula, is te beredeneren vanuit de scheefstand van de westmuur die waarschijnlijk rekening hield met dit gebouw dat vanuit het oude concept werd gehandhaafd. Daarvan

is niet meer dan een leemvloer teruggevonden.

Eveneens aan de westzijde stond een tufstenen gebouw van onbekende omvang waarvan de gesloopte zuidwesthoek is teruggevonden. De datering van de bouw ligt rond 1100 en het moet bij de aanleg van de binnenversterking rond 1125 al weer gesloopt zijn. Aan de noordwestzijde van het hofterrein lag een bootvormig houten gebouw met zware gebintpalen. De grote centrale haard en de bottendump tussen het gebouw en de wal maken zeer aannemelijk dat het hier de grafelijke keuken betrof. De datering van het gebouw ligt tussen ca. 1125 en 1175. Dit gebouw wordt opgevolgd door een groter gebouw met meerdere ruimten, dat in houtskeletbouw zal zijn uitgevoerd. Tegen het gebouw was een tufstenen traptoren aanwezig. De datering van dit gebouw zit tussen ca. 1175 en het begin van de 13^e eeuw.

Wat zijn de functies van de bijgebouwen geweest?

De kerk, voor zover men hier van een bijgebouw kan spreken, had een dubbele functie. Het was zowel een parochiekerk, gewijd aan Maria, als een kapittelkerk, gewijd aan Petrus en Walburga.

De functies van de gebouwen aan de westzijde van de aula zijn niet vanuit de archeologische vondsten te achterhalen. Het meest voor de hand ligt dat hier privéverblijven waren van de vorst, de grafelijke familie of andere plaatsvervangers. Ook kan er een *curtis* of *curia* gevestigd zijn geweest, een juridisch en/of administratief onderkomen van een voogd of schout (*villicus*) die de domeinen van de heer beheerde en recht sprak tijdens zijn afwezigheid. Over de functie van het gebouw in de noordwesthoek van het hofterrein is geen twijfel: de grafelijke keuken. De opvolger van dit gebouw is lastiger te duiden. Mogelijk werd er nog steeds gekookt, maar er zijn ook aanwijzingen dat er ijzer werd gesmeed. De naastliggende tufstenen toren is vrijwel zeker een traptoren geweest van dit gebouw.

Wanneer is het paltscomplex omwald/omgracht?

De aanleg van de ringwalburg als reactie op de Vikingaanval vond plaats aan het einde van de 9^e eeuw. De burg is te beschouwen als het machtcentrum van de Hamalandse graven in het noordelijk deel van Hamaland. Tot het begin van de 12^e eeuw werd ook het tufstenen paltscomplex primair door deze versterking beschermd. De omwalling en omgrachting hebben in de 11e eeuw wel verbeteringen ondergaan. Op zeker moment werd het wereldlijke en kerkelijke centrum (de tufstenen gebouwen en de kerkelijke immuniteit) omwald en omgracht. De omwalling bestond uit zand uit het grachttracé, afgedekt door een leembekleding. Op de wal stond vrijwel zeker een tufstenen borstwering. In de Lange Hofstraat werd een tufstenen poort gebouwd van 8,4 x ca. 8 meter, die in de 14e-eeuwse bronnen vermeld wordt als de 'Hofpoort'. De aanleiding voor de aanleg van deze binnenburch zal, getuige een brandlaag onder de wal, een oorlogshandeling geweest zijn. De meest waarschijnlijke aanleiding is de roerige tijd van 1122/23 geweest, waarin deze streek daadwerkelijk het strijdtooneel was van de anti-keizerlijke partij van Lotharius van Saksen en de Zutphense gravenzoon Diederik van Münster en de troepen van keizer Hendrik V.

Welke ruimtelijke impact heeft de omwalling gehad?

De ruimtelijke impact van de aanleg van de versterking was enorm. De gracht en de wal waren beiden gemiddeld 16 meter breed. Het 32 meter brede tracé werd dwars door de bestaande nederzetting aangelegd. Daarvoor zullen vele, mogelijk tientallen huizen hebben moeten wijken. Het gebouw in de opgraving Zutphen-Stadhuis en Kuiperstraat 1 'Huis 4' is daar een van. Ook het tufstenen gebouw ten westen van de grote aula werd gesloopt om plaats te maken voor de wal. Straten werden afgesneden (o.a. de Raadhuisstraat) en er ontstonden nieuwe straten rondom de omgrachting (de Kerksteeg en Kuiperstraat). Aan de Kuiperstraat ontstond in de tweede helft van de 12^e eeuw een nieuwe verkaveling.

Wat zegt de keramiek over de status van het paltscomplex en zijn bewoners? Zegt het importpercentage iets over die status?

Het is lastig te beoordelen of de keramiek iets zegt over de status van de bewoners. De aantallen scherven per complex zijn vaak niet bijzonder groot, soms zelfs klein. Bij de grotere vondstcomplexen uit de 10^e en 11^e eeuw schommelen de importpercentages rond de 50%. In een afvalkuil, die zich onderscheidt door bijzondere vondsten en een rijk botspectrum, ligt het importpercentage op 32% maar dat zegt meer iets over de nabijheid van een keukenfunctie met veel kogelpotten, dan van een sitegemiddelde. We zien datzelfde patroon terug bij de 12^e-eeuwse keuken in de noordwesthoek van het terrein: in de daarmee geassocieerde bottendump ligt het importpercentage op 27,4%. De oververtegenwoordiging van kogelpotten in Paffrath- en kogelpotbaksels vertekenen ook hier het beeld door de functie van het gebouw. Uit de insteek van de westmuur van de paltsaula komen juist hoge importpercentages van bijna 90%, maar hier zijn de aantallen scherven klein. Het leidt echter geen twijfel dat we met een belangrijk machtcentrum te maken hebben. Importpercentages zeggen dus alleen iets als ze op siteniveau per periode worden bekeken. Dan is 50% redelijk hoog, en slechts iets minder dan in Deventer, waar importpercentages tussen de 64% en 71% gebruikelijk zijn. Beide plaatsen verschilden echter fundamenteel van functie. Deventer was in de 10^e en 11^e eeuw een handelscentrum en Zutphen (nog) niet. Enkele verschillen tussen deze sites zijn de lage percentages van reliëfbandamforen en Duisburgs aardewerk in Zutphen.

Het relatief hoge importpercentage in de 10^e en 11^e eeuw sluit aan bij eerdere waarnemingen in de Zutphense ringwalburg (Bakkerstraat 12: 50% in de 11^e eeuw, Kolenstraat 7: 65% in de 11^e eeuw). De aanwezigheid van het paltscomplex en de hoge adel die daaraan verbonden was, hadden blijkbaar wel hun invloed op de importen in de nederzetting.

De lagere importpercentages in de 12^e eeuw zijn ook representatief voor Zutphen als geheel en de directe rurale omgeving: in de eerste helft van de 12^e eeuw ca. 35% (Houtmarkt 67, Kolenstraat 7, Bakkerstraat 12, Schupstoel 5 en Ooyerhoek (Eme)) en in de tweede helft van de 12^e eeuw duiken de percentages zelfs onder de 20% (Kolenstraat 7, Bakkerstraat 12, Zaadmarkt 91 (15%) en Ooyerhoek (Eme, 15%). Een groot vondstcomplex in de buurtschap Leesten (Meijerink, 29%) en Warnsveld-Abersonplein (28%) wijken daar enigszins vanaf. Het importpercentage van de grafelijke keuken ligt met 27,4% nog aan de hoge kant en is vergelijkbaar met de laatstgenoemde rurale sites. De aanwe-

zigheid van de graven van Gelre in Zutphen uit zich dus niet in hoge importpercentages, terwijl hun adellijke aanwezigheid wel af te lezen is in het rijke botspectrum (zie verder). Een verklaring kan zijn dat door de problemen en oorlogen, die de graven van Gelre in de tweede helft van de 12^e eeuw met de bisschoppen van Utrecht hadden, de importen uit Deventer in mindere mate Zutphen bereikten. Toch blijft deze verklaring problematisch. Juist in deze periode ontstond in Zutphen een handelskolonie en waren de Gelderse banden met het Rijnland gunstig. Daar komt bij dat de kooplieden van Deventer hun bisschop niet altijd steunden en vaak de Gelderse partij kozen. De echte verklaring van de importdip in de tweede helft van de 12^e eeuw moet dus elders gezocht worden.

Zijn er onderscheidende (bijzondere) vondsten gedaan op het paltsterrein?

Wat zeggen de bijzondere vondsten uit de paltperiode over de status van de bewoners?

Op het westelijke deel van het paltsterrein zijn enkele opvallende (niet-keramische) vondsten gedaan uit de periode waarin het tufstenen complex werd gebouwd en gebruikt als residentie. Het meest in het oog springen twee goudvondsten uit een afvalkuil uit de eerste helft van de 11^e eeuw. Het gaat om gouddraad van textiel en een verguld beslagplaatje van vermoedelijk gordelgarnituur. Deze vondsten wijzen op een hoge status van de drager ervan. Dit kan een adellijke persoon, een hoge geestelijke of een vorst geweest zijn. Mogelijk is een Romeinse gem (nicolo-agaat met een afbeelding van Hercules) in de 11^e eeuw gebruikt geweest als ringsteen of opsmuk van een sieraad, een boek of een kistje. Een benen speelschijf wijst op vertier aan het hof. Van de opgravingen van 1946 is een 21 cm lange ijzeren lans- of speerpunt met holle schacht vermeldenswaardig. Het wapen dateert mogelijk uit de Karolingische tijd of de volle middeleeuwen.

Tot slot is er een verguld bronzen gelijkarmige fibula gevonden op het noordwestelijke deel van het hofterrein. Van deze vondst is tot nu toe gedacht dat het in de laat-9^e-eeuwse vondsten thuishoort, maar de contextdatering blijkt in de eerste helft van de 10^e eeuw te liggen. De decoratie van drie Karolingische kruizen met zilveren knopjes in het centrum geven aan dat de drager ervan de Christelijke religie aanhing. Dat laatste is geen opvallende constatering, aangezien het Christendom in de centra langs de IJssel rond 900 al was ingeburgerd.

Wat zeggen de zoölogische complexen over de status van de bewoners tussen 900 en 1200 AD?

Het onderzoek naar de botcomplexen van de Zutphense gravenhof heeft een aantal opvallende resultaten opgeleverd. In de eerste plaats valt op dat de 10^e eeuw, de periode van de tweeschepige houten zaal waar de graven van Hamaland resideerden, nauwelijks afwijkt van de eeuw daarvoor. Zowel in de 9^e eeuw als in de 10^e-eeuwse complexen is rund dominant en is het aantal schapen en varkens beperkt. De runderen zijn opvallend klein en dat blijven ze in de periode erna ook. Uitzonderlijke geconsumeerde soorten (zoogdieren, vogels, vissen) zijn niet aangetroffen, maar dat kan goed samenhangen met de slechte conserveringsomstandigheden van de zandige bodem. Het meest opvallend is

het skelet van een grote en slanke hond uit de eerste helft van de 10^e eeuw die als waak- of jachthond aan het hof verbonden kan zijn geweest.

Het consumptiepatroon aan het Zutphense hof in de Hamalandse periode (9^e en 10^e eeuw) vertoont sterk agrarische trekken met rund als belangrijkste geconsumeerde soort. Dat is opvallend omdat de Hamalandse graven tot de Lotharingse elite gerekend moeten worden. Hun representatieve houten zalen in Zutphen en Elten deden niet onder voor andere vorstelijke gebouwen in die tijd. De voedsleconomie van het Zutphense hof was in de Hamalandse periode blijkbaar sterk verbonden met het agrarische ommeland die het voedsel leverde. Dat kan een aanwijzing zijn dat de residentie Zutphen in de 9^e en 10^e eeuw permanent door de Hamalandse graven werd bewoond en er een constante aanvoer van voedsel was vanuit de agrarische domeinen.

Met de bouw van het tufstenen complex in de 11^e eeuw verandert het botspectrum drastisch. De regale jachtrechten worden ingezet om het menu gevarieerder en adellijker te maken en piekconsumptie bij hoog bezoek mogelijk te maken. Het meest opvallend is de enorme toename van varken, en dan met name jonge dieren. Rund neemt drastisch af. Varkens blijven ook in de 12^e eeuw de meest geconsumeerde soort. Het beeld dat uit de afvalkuilen spreekt, is dat ze het resultaat zijn van een momentopname van consumptie. Met andere woorden, het afval kan goed het resultaat zijn van een bezoek van een grote groep mensen. Varkens zijn slechts vleesproducenten en kunnen op eenvoudige wijze in grote aantallen worden bijeengebracht en geconsumeerd, zonder dat het agrarische ommeland er onder lijdt. De varkens kunnen afkomstig zijn uit eikenbossen waar ze gemast werden. Dergelijke varkenshouderijen waren verbonden aan de adel die over uitgestrekte bossen kon beschikken. Bossen waren rond Zutphen nog ruim voor handen.

Ook wild komt op het menu, zij het niet in grote hoeveelheden. Gevonden zijn edelhert, haas en diverse soorten wilde vogels. Wild wijst op het uitoefenen van het jachtrecht dat voorbehouden was aan de adel. De graven van Zutphen bezaten koninklijke jachtrechten (wildban) aan beide zijden van de IJssel.

Het menu werd, wat het gevogelte betreft, verder aangevuld met eend, gans, zwaan en kip. Kip domineert en dat is niet verwonderlijk: hoenders werden als cijns- en pachtbetaling aan het hof geleverd.

Ook het vismenu was gevarieerd. In de 11^e en 12^e eeuw is er sprake van hogere status op grond van de grote variatie van vissoorten die gegeten werd. Het is duidelijk dat verandering van spijs deed eten en een dergelijke keuze was niet voor iedereen weggelegd. Daarnaast werd geconserveerde vis ingekocht, w.o. zeker haring. Die situatie veranderde nauwelijks in de 12^e eeuw. Alle vis uit de regio werd geconsumeerd, waarbij vroomvis de voorkeur had. Ook de geconserveerde haring blijft een vertrouwd product. Toch vindt er in de 12^e eeuw een opmerkelijke verandering in de visconsumptie plaats, want plotseling is sprake van grootschalige aanvoer van levende vis. Dat is in de eerste plaats elders gekweekte karper, maar gezien het grote aantal vondsten moeten we daar de zeelt als kweekvis aan toevoegen. Dit soort transporten van levende, gekweekte vis moeten opmerkelijke en kostbare ondernemingen geweest zijn, die zich ongetwijfeld alleen personen met een zeer hoge status konden veroorloven. De

aanwezigheid van karper in Zutphen behoort tot de vroegste vondsten in Nederland. Ook relatief jonge paling werd op grote schaal ingevoerd uit de kuststreek of rivierdelta's.

De beschikbaarheid van vis aan het hof moet geen probleem zijn geweest. In de eerste plaats kon de vorst of heer (koning, bisschop, graaf) vrij beschikken over vis op grond van het *regalium* van het visrecht. Met name de vroomvissen kwamen zo op het menu. Het kapittel van de Sint-Walburgiskerk beschikte al in de 11^e eeuw over alle rechten op de aanwassen (waarden) van Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer. De visrechten maakten hier deel van uit, met name in de hanken en poelen in de waarden. De jonge paling kan afkomstig zijn uit de IJsseldelta waar het Zutphense kapittel de visrechten bij Kampen bezat. De graaf zal als wereldlijk voogd ongetwijfeld ook in natura hebben geprofiteerd van de visopbrengsten. Tot slot lag op het paltsterrein een vismarkt. Vermoedelijk maakte de markt al vanaf de laat-Karolingische tijd deel uit van de ruimte ten noorden van de Gravenhof. De vishandel zal tot aan de stadsrechtverlening zijn gecontroleerd door de graaf.

Volledigheidshalve moet in de 11^e-eeuwse fase ook nog de aanwezigheid van schoothondjes genoemd worden. Ook deze gezelschapsdieren wijzen in de richting van een adellijk huishouden.